

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ПОЛАБСЬКИХ І БАЛТІЙСЬКИХ СЛОВ'ЯН В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

У статті аналізуються праці українських істориків другої половини ХІХ ст., присвяченні вивченню полабо-балтійського слов'янства, доробок яких не був предметом спеціального вивчення в історіографії.

Полабські і балтійські слов'яни, котрі у давнину займали велику територію Центральної Європи, займалися хліборобством, скотарством, мисливством, а на берегах Балтики – рибальством і морською торгівлею, у поморських містах – ремеслом, ще в середні віки зникли з арени політичного життя як активно діючі народи. Деяка їх частина (кашуби і словенці у Східному Помор'ї) зберігали свою етнічну ознаку – національну мову – ще в другій половині ХVІІІ ст.¹, а найпівденніша група – лужицькі серби – у невеличкій кількості існує й нині у Федеративній Республіці Німеччини.

Історична доля полабського і балтійського слов'янства впродовж майже двох століть привертає увагу німецьких, польських, чеських, російських й українських авторів². У центрі нашого дослідження – аналіз праць українських істориків, присвячених вивченню полабо-балтійських слов'ян, доробок яких не був предметом спеціального вивчення в історіографії. Він дозволить з'ясувати його роль і місце в історіографії даної проблеми.

Насамперед відзначимо, що у вивченні історії слов'янських народів українські учені другої половини ХІХ ст. відштовхувалися від ідей трьох основних концепцій: слов'янофільської, народницької та позитивістської. Так, слов'янофіли розглядали європейську історію через призму двох самостійних світів – романо-германського, католицького, і східного, греко-слов'янського. Характерними ознаками першого вважалися римо-католицька релігія, латинська освіченість, раціоналістичність думки й дії, прагнення до насильства, при цьому католицизм сприймався як спотворення християнства. У революціях і державних переворотках Заходу слов'янофіли бачили потяг до насилля, а тому звертали свої погляди до патріархальності та соціальної гармонії. “Східний світ” уявлявся їм спадкоємцем і охоронцем раннього християнства, а православ'я – єдиною прийнятною для слов'ян релігією. Державність слов'ян, на їх думку, ґрунтувалася на вільних виборах, а кожний їх народ ототожнювався з численною общиною, в якій важливі питання вирішувалися демократичним шляхом. Історики-слов'янофіли (І.Малишевський, В.Вертеловський та ін.) постійно повторю-

вали думку про месіанську роль слов'янства серед європейських народів, розробляли ідею його неминучого лідерства серед усіх “рас і племен”. Воднораз, слов'янофільська концепція історії передбачала вивчення життя народу, що зближувало її з народницькою.

У народницькій концепції головною рушійною силою історії виступав народ, який протиставлявся власній еліті. Тому саме він був об'єктом дослідження істориків. Основна увага приділялася з'ясуванню умов його життя у різні епохи, особливо в ті з них, коли з найбільшою силою виявлялась активність народних мас. Вони, як правило, вивчали порівняно вузьке коло проблем, але краще бачили тенденції історичного розвитку, ніж слов'янофільські історики. Визнаючи економічні чинники основними причинами народних виступів, вони, проте, не займалися дослідженням проблем власне економічної сфери буття народу³. Незважаючи на певні відмінності у дослідників народницького напрямку – М.Максимович, М.Костомаров, П.Куліш, О.Котляревський, В.Антонович та ін., їх концепція була визначальною для усієї української історіографії другої половини XIX ст.

Інший підхід до історії слов'янських народів сформуваали історики-позитивісти. У сфері розуміння історії вони критикували умоглядні концепції попередньої доби, вперше звертали особливу велику увагу до вдосконалення “техніки” опрацювання джерел і підготовки на цій основі наукових праць. Позитивісти розширили діапазон історичних досліджень слов'янських народів, зокрема розпочали вивчення соціально-економічних проблем, оскільки в їх теорії “факторів” історичного розвитку, помітне місце посідали явища і процеси, що відносилися до матеріального життя суспільства. У певному сенсі утверджували уявлення про об'єктивні закономірності, притаманні історичному розвиткові, прогресивний, поступальний рух історії⁴. Позитивістська історіографія декларувала принцип неупередженості наукового дослідження, розглядала відхилення від інформаційного змісту джерела вважалось ледь не “зрадою” науки. За істориками заперечувалося право вносити у вивчення минулого елемент оцінки з позицій свого часу, від них вимагалось повністю “відключити” свої політичні переконання⁵. Вона вперше зайнялася глибоким дослідженням проблем історії польського народу, яка ігнорувалася слов'янофілами через те, що мов, поляки “зрадили” слов'янські витоки й “загрузили” у католицизмі.

Визнаним авторитетом у галузі давньої історії слов'янських народів (періоду їх розселення у Європі до X ст., коли у них панував родовий лад і лише виникали перші передумови утворення держав), а також історії балтійських слов'ян, був професор київського університету Св. Володимира О.Котляревський (1837–1881). Він народився у дворянській родині на Полтавщині. Навчався в Московському університеті, де слухав лекції про-

фесорів Т.Грановського й П.Кудрявцева, славістичні курси свого земляка О.Бодянського та ін. За спостереженням його біографа О.Піпіна, він “рано дістав певну самостійність, яка звільняла його від деякої однобічності учителя; це було тим більш можливо, що поряд він мав іншого наставника, якому взагалі був чимало зобов’язаний, в особі Ф.Буслаєва”⁶. Майбутній науковець отримав золоту медаль Московського університету за твір з історії слов’янської культури “Про час хрещення болгар” (1857), а 1863 р. в Петербурзькому університеті захистив дисертацію на звання кандидата “Про час прийняття християнської віри у Болгарії і про участь у цій справі св. Кирила Солунца”, виконану під керівництвом О.Бодянського⁷.

У 1862 р. за підозрою в антиурядовій діяльності О.Котляревський був заарештований, а тому після звільнення йому заборонили працювати у навчальних закладах і до 1869 р. перебував під таємним наглядом⁸. Заснування 1869 р. Археологічного товариства при Московському університеті, в якому молодий науковець посів посади товариша секретаря, бібліотекаря, хранителя музею, редактора “Археологического вестника” відкрило широкі можливості для реалізації його творчих задумів⁹.

Наприкінці 1860-х рр. О.Котляревський розпочав дослідження язичницьких ритуальних звичаїв слов’ян, яке вилилося у магістерську дисертацію “Про поховальні звичаї язичницьких слов’ян”¹⁰. Праця вченого стала першим в європейській історіографії узагальнюючим дослідженням даної проблеми. Вона виразно продемонструвала його методичні прийоми наукового пошуку, для яких характерним було комплексне використання і порівняльний аналіз різноманітних джерел, зокрема, археологічних, писемних пам’яток, фольклорних матеріалів тощо. Це дало змогу автору з’ясувати, які саме риси побуту давніх слов’ян можна віднести до їх специфічних прикмет, а які притаманні й іншим народам.

Вітчизняні й зарубіжні автори доброзичливо зустріли працю О.Котляревського. Чеський учений І.Гануш у своїй рецензії відзначав: “Це прекрасна робота, і я не знаю, чи можна знайти в літературі іншу, яку б можна було поставити поряд з працями Котляревського. Знайомство з усією літературою, що стосується цього ж предмета, виявляється на кожній сторінці книги, так що росіяни можуть нею гордитися і стати на чолі цієї галузі науки”¹¹. А український славіст О.Кочубинський наголошував, що в цій книзі “автор представив першу главу майбутньої слов’янської міфології, живий і вірний образ минулого... Лише людина з глибоким розумом і широкою освітою була здатна надати дійсно історичний інтерес такому явищу, як поховальний обряд”¹².

Улітку 1872 р. О.Котляревський отримав дозвіл на річне закордонне наукове відрядження і через Варшаву, Братиславу, Дрезден виїхав до Пра-

ги¹³. Саме в останній він ретельно студював матеріали місцевих архівів і на основі виявлених джерел, а також раніше зібраних матеріалів, підготував і видрукував фундаментальну працю “Старожитності юридичного побуту балтійських слов’ян: Спроба порівняльного вивчення слов’янського права” (Прага, 1874)¹⁴. Це був перший випадок в українській і російській історичній науці, коли докторська дисертація на славістичну проблематику готувалася безпосередньо в західнослов’янському середовищі. Відомо, що деякі матеріали для неї, а також консультації автор отримав від чеських учених – М.Гатгає, Я.Ганела, А.Патери, за що автор висловив їм вдячність на титулі своєї книги¹⁵. На думку російського академіка В.Ягича, яку поділяємо, праця “вирзнялася ретельною розробкою даного питання за джерелами, не вдаючись в які-небудь сміливі комбінації чи гіпотези”¹⁶.

17 листопада 1874 р. в Петербурзькому університеті відбувся публічний захист дисертаційного дослідження О.Котляревського, за результатами якого він отримав ступінь доктора слов’янської філології¹⁷. Відразу ж після захисту, 26 листопада спочатку рада історико-філологічного факультету, а 20 грудня – рада Київського університету Св. Володимира обрала його ординарним професором по кафедрі слов’янської філології¹⁸.

У другій половині XIX ст. дисертація О.Котляревського стала однією з найфундаментальніших праць європейської історіографії у галузі історії правових звичаїв балтійських слов’ян. На відміну від представників першого покоління українських славістів, у поглядах яких переважали романтичні настрої щодо минулого слов’янських народів, їх ідеалізація, нерідко і вороже ставлення до німців як пригноблювачів слов’янських народів, О.Котляревський був прекрасно обізнаний і високо цінував досягнення німецької науки, її роль в культурному розвитку слов’янських народів. Зокрема, він симпатизував видатному німецькому філологу-романтику й досліднику міфології європейських народів Я.Гримму, котрий започаткував в європейській науці порівняльно-історичний метод вивчення мови, народної поезії, міфології й пам’яток права і першим ввів поняття науки юридичних старожитностей. Його ж праця “Німецькі правничі старожитності” справила помітний вплив на формування наукових зацікавлень О.Котляревського слов’янськими старожитностями і була, за його ж словами, “ніким не перевершеним зразком антикварно-правничої праці”¹⁹.

О.Котляревський першим у вітчизняній славистиці використав порівняльні методи дослідження правничих пам’яток балтійських слов’ян, що дозволило йому дійти висновків, котрі знаменували новий етап в розвитку тогочасної славистики і були підтримані європейськими науковцями. Він наголошував, що відносно юридичних пам’яток балтійських слов’ян найкраще використовувати порівняльний метод історичної критики: “Тем-

рива і уривчастість у свідченнях джерел щодо історії балтійських слов'ян в більшості повинні стати зрозумілими і відкритись при порівняльному співставленні їх з даними джерел польських, лужицьких, чесько-моравських та інших слов'ян²⁰. Учений з'ясував, які риси давнього побуту балтійських слов'ян можна віднести до специфічно слов'янських, а які властиві й іншим народам. Відповідно до його концепції, звичаєве право мало більш охоронний, консервативний, ніж прогресивний характер, і представляло собою узагальнений досвід попереднього життя народу, що увібрив в себе звичаї століть сивої давнини, тоді як в юридичному побуті балтійських слов'ян брали свій початок їх державні інститути й правові відносини.

У 1874 р. О.Котляревський видав ще одну фундаментальну працю “Сказання про Оттона Бамберзького у відношенні до слов'янської історії та старожитностей”, яку присвятив О.Бодянському як “першому своєму учителю в слов'янознавстві”²¹. Звертаючись до писемних пам'яток про Оттона Бамберзького, що серед інших джерел історії поморських слов'ян “займали не лише помітне, але можна сказати – найперше місце”, він прагнув “здійснити нове видання важливих джерел слов'янської історії у відповідності до сучасних віянь науки про слов'янські народи й пристосоване до її потреб”²².

Висока інформаційна цінність життєписів про Оттона Бамберзького, на думку вченого, зумовлювалась тим, що їх автори мали “можливість спостерігати життя слов'ян у вільних, природних його проявах ... в середовищі народного побуту і його порядків, ... зуміли підмітити в житті слов'ян чимало важливих рис і передати їх правдиво і виразно”²³. Джерелознавчий аналіз праці передбачав докладний аналіз кожного із життєписів Оттона, насамперед, тих частин, де йшлося про його подорож і проповідницьку місію до поморських слов'ян. При цьому дослідник, за його словами, намагався “утримуватися в межах точного історичного викладу” на основі порівняльного аналізу життєписів Оттона з іншими джерелами, що дозволило йому “відкинути деяку інформацію німецьких хроністів як сумнівну або недостовірну”. Подібні прийоми опрацювання історичних джерел чи не вперше використовувалися українськими ученими в історико-славістичних дослідженнях, що дозволило автору не лише всебічно проаналізувати події першої й другої проповідницької місії Оттона до Помор'я, але й схарактеризувати внутрішній устрій і зовнішні зв'язки поморських слов'ян.

О.Котляревський проаналізував повідомлення німецьких хроністів про війни поморян з поляками за правління Болеслава I, Казимира I, Болеслава II, Владислава Германа, Болеслава III Кривоустого, а також запровадження у них християнства в ході місії Оттона Бамберзького. Християнізацію балтійських слов'ян німецьким духовенством О.Котляревський оціню-

вав досить реалістично, підкреслюючи, що вона потрібна була німецьким завойовникам не в ім'я ідеї, а лише як привід для збагачення. Він висловлював сумнів, що “в цю нову обітовану землю прагнули не лише скромні подвижники з прапором миру і любові, але й цілі полчища хрестоносного війська, вогнем і мечем поширюючи духовну свободу і політичне поневолення. Нерідко християнські ідеї зовсім заслонялися корисними мотивами і ставала лише пристойним офіційним приводом”²⁴. Водночас, про одного із найбільш відомих проповідників християнства у балтійських слов'ян Оттона Бамберзького він писав, що той “діяв з виразним усвідомленням кінцевої мети, до якої повинна була привести насаджена його рукою нова релігія, а саме до придбання благодатної країни не лише до християнства взагалі, але й для німецької церкви і народності”²⁵. У додатках своєї книги автор вперше подав у перекладі російською мовою “Уривки анонічного автора про права поморян”²⁶, що зберігають свою джерелознавчу цінність і сьогодні.

Праці О.Котляревського стали великим здобутком української славістики другої половини ХІХ ст. Підвалиною його концепції виступало переконання, що Захід і Схід розвиваються на єдиному ґрунті, і тому європейська освіта повинна стати спільним досягненням європейських народів. З цих позицій він критикував слов'янофілів, категорично відкидав їх погляди на минуле слов'янських народів. Водночас, тверезо ставився до сучасних йому слов'янських народів. Співчуваючи їх пригнобленому становищу, бачачи і визначаючи їх позитивні якості, він не впадав у крайнощі критики “германізму”, високо цінував досягнення німецької науки.

У 1876 р. О.Котляревський очолив Київський відділ слов'янського благодійного комітету, а з 1877 р. був головою Історичного товариства Нестора-літописця, і, фактично, започаткував на його засіданнях розгляд проблем історії слов'янських народів, у тому числі полабсько-балтійських. На них він виголосив доповіді “Про звичаї у слов'ян при народженні дитяти і до його змужніння”, “Нарис історії двобою у слов'янських племен”, промови в пам'ять учених-славістів О.М.Бодянського, О.Попова та ін.²⁷

Вагомим внеском у вивчення проблем історії балтійських слов'ян та їх германізації стали праці професора кафедри загальної історії університету Св. Володимира Ф.Фортинського (1846–1902). Він закінчив історико-філологічний факультет Петербурзького університету, де навчався у професорів І.Срезневського, В.Ламанського, К.Бестужева-Рюміна, В.Бауера, й був залишений при ньому для підготовки професорського звання по кафедрі загальної історії. У 1872 р. захистив магістерську дисертацію “Титмар Мерзенбурзький і його хроніка”, що і сьогодні залишалася “однією з кращих праць з цього питання”²⁸.

31 травня 1872 р. Рада університету Св. Володимира обрала Ф.Фортинського доцентом по вакантній кафедрі загальної історії, а восени він розпочав читання курсу з історії середніх віків. У 1874–1876 рр., з метою поглиблення спеціалізації у галузі історії європейського середньовіччя, учений перебував у двохрічному науковому відрядженні за кордоном: слухав лекції в семінарах паризької Школи хартій, Вищій практичній школі наукових досліджень при Сорбоні²⁹, що вчинили вирішальний вплив на формування його наукових поглядів, зокрема, їх методологічну перебудову на засадах позитивізму. Водночас, в Геттінгенському університеті Ф.Фортинський взяв участь у роботі історичних семінарів професорів Г.Вайца, Паулі і Френсдорфа. Саме тоді захопився історією північно-німецьких міст і розпочав досліджувати відповідні джерела в бібліотеках і архівосховищах Німеччини³⁰. Імовірно, вже на початку 1876 р., коли закордонна подорож добігала кінця, завершив написання своєї докторської дисертації “Приморські венецькі міста та їх вплив на утворення Ганзейського союзу до 1370 р.”, що почала друкуватися в “Университетских известиях”³¹.

Уже в першій главі дослідження автор подав короткий нарис внутрішньої історії слов’ян Західного Помор’я в період його підкорення німцями й заснування там міст. Згідно спостережень Ф.Фортинського, найбільшою повнотою вирізнялися повідомлення Тітмара про полабських слов’ян й лужицьких сербів, тоді як про бодричів і лютичів інформація подавалася лаконічно. Автор, зокрема, вказував, що “під час страшного повстання полабів у 983 році князь бодричів Мстивой спалив Гамбург”³². Він також наголошував, що у часи Тітмара головним кордоном, який розділяв слов’ян від німців була річка Ельба, тож всі походи німецьких королів і герцогів на слов’ян розпочиналися і закінчувалися переходом через цю річку, а кожне придушення повстання слов’ян супроводжувалося відбудовою фортець на Ельбі. “Спустошення Славії вогнем і мечем було звичайним наслідком всіх походів на неї”, – підкреслював він³³.

При цьому дослідник переконливо показав суто матеріальну, а не релігійну причину колонізації слов’янського Помор’я. Він, зокрема, наголошував, що князі, єпископи і монастирі у своєму заклик до колоністів із різних країн, а особливо із Німеччини, керувалися не стільки думкою про поширення і утвердження християнства, скільки матеріальними міркуваннями про власну безпеку й збагачення. “Зрозуміло, – вказує Ф.Фортинський, – самі єпископи створення монастирів і заклик колоністів пояснюють в своїх грамотах виключно першою метою, а другу замовчують чи підкреслюють звичайне бажання розвивати в країні землеробство, до якого слов’яни начебто були мало придатні”³⁴. Згідно його спостережень, ста-

новище німецьких завойовників серед населення Помор'я було не надто міцним, оскільки слов'яни чинили їм опір й, до того ж, вони досить “часто від поклоніння хресту поверталися до культу своїх богів”³⁵.

Спрямовуючи критичні зауваження на адресу німецьких учених, які змальовували німецьких колоністів як звичайних християнських місіонерів, Ф.Фортинської вказував на необхідність переосмислення проблеми німецької колонізації на основі критичного аналізу наявних джерел. “Німецькі дослідники бачать в колонізації Славії і в запровадженні там німецького права ні більше, ні менше як знищення кріпацтва, що панувало начебто не лише в Німеччині, – писав він, – але й у слов'ян; але вони, очевидно, змішують при цьому загальні слов'янські земські повинності, що призначалися для захисту країни і на утримання уряду – князів й їх каштелянів – з панщиною на користь приватних власників, головною умовою кріпацького стану, а між іншим саме тут і виявляється істотна різниця між побутом слов'ян і німців у XII ст.”³⁶. Учений аргументовано довів, що німецькі колоністи не звільнялися від панщини, а від часу колонізації з нею познайомилися і місцеве населення³⁷.

Заслугою Ф.Фортинського було висвітлення проблеми виникнення і розвитку внутрішнього устрою поморських венецьких міст (Любек, Вісмар, Росток, Стральзунд і Грейфсвальд), що невдовзі об'єдналися у Ганзейський союз. Із блискучим знанням спеціальної літератури та величезного комплексу різноманітних джерел, він дослідив континентальну і морську торгівлю цих міст, з'ясував її місце в економічних відносинах Північної Європи. На його переконання, саме торговельні інтереси стали життєвим нервом поморських міст, тим цементуючим початком, що згуртував їх в єдине ціле. Крім того, Ф.Фортинський з'ясував причини виникнення товариств німецьких купців у колонізованих землях і союзів міст у самій Німеччині, що мали вирішальний вплив на укладення Ганзейського союзу. Переконаливо довів, що організація товариств любекських купців в інших землях була копією устрою самого Любека³⁸. Тож дослідження проблеми, яку обходили у своїх дослідженнях німецькі автори, слід теж віднести до успіхів київського професора. На початку 1877 р. у Петербурзькому університеті Ф.Фортинський захистив своє дисертаційне дослідження й отримав ступень доктора загальної історії.

На засадах позитивістської методології досліджував проблеми історії права давніх слов'ян професор кафедри історії руського права Харківського університету І.Собєстіанський (1856–1895). Він закінчив юридичний факультет Харківського університету (1878) і був залишений для підготовки до професорського звання. У 1885–1886 рр. перебував у науковому відрядженні за кордоном. 1886 р. у Празі видав своє дослідження “Кругова порука

у слов'ян за давніми пам'ятками законодавства". Друге видання цієї книги (Харків, 1888) І.Собестіанський захистив як магістерську дисертацію³⁹. У ній вперше у вітчизняній історіографії досліджувався інститут кругової поруки у давніх слов'ян та деяких інших народів. Критичний аналіз різнопланових джерел дозволив автору стверджувати, що вона у родових і територіальних общинах була характерна не лише слов'янським народам, як заявляли Ф.Палацький, В.Мацієвський і деякі інші зарубіжні дослідники, а й на певному етапі розвитку для більшості європейських народів.

У 1892 р. І.Собестіанський захистив докторську дисертацію "Вчення про національні особливості характеру і юридичного побуту давніх слов'ян"⁴⁰. У ній піддав критиці як суб'єктивні, сентиментально-романтичні, погляди, пануючі у той час, на правничу практику слов'ян, включаючи балтійських. Й хоча концепція українського славіста викликала певні зауваження з боку частини фахівців, все ж згодом чимало її положень утвердилося в науковій літературі. Тож цілком погоджуємося з оцінкою сучасної російської дослідниці Л.Лаптевої, що для наукового методу вченого були притаманні "порівняльна постановка досліджень, критичне відношення до висновків наукових авторитетів, знання джерел, самостійність наукових висновків і суджень"⁴¹.

Отже, у другій половині XIX ст. у вивченні історії полабо-балтійських слов'ян українські дослідники досягли помітних успіхів. На основі порівняльно-історичного методу О.Котляревський з'ясував і дослідив найголовніші риси побутової історії правничих інститутів поморських слов'ян, а Ф.Фортинський суттєво просунувся у з'ясуванні характеру їх відносин з німецькими державами.

Примітки

1. Див.: *Гильфердинг А.Ф.* Остатки славян на южном берегу Балтийского моря. – СПб., 1864.
2. *Павинский А.И.* Прибалтийские славяне (Историческое исследование). – СПб., 1871; *Гильфердинг А.Ф.* История балтийских славян // Гильфердинг А.Ф. Собр. Соч. – СПб., 1874. – Т.IV; *Мука Е.* Statistika luziskich Serbow. Woblicenje a wopisanje hornjo- a delnjo-luziskeho Serbowstwa w letach 1880–1885. – Budysin, 1884–1886; *Серну А.* Luzice a luzicki Srbove. – Praha, 1911; *Любавский М.К.* История западных славян. – М., 1918; *Григорьев С.Г.* Полабские славяне и их борьба против немецкой агрессии в IX–XI вв. – М., 1953; *Черниловский З.М.* Возникновение раннефеодального государства у прибалтийских славян. – М., 1959; Докладний огляд літератури. Див.: *Hrabova L.* K otazce vzniku a vyvoje statu u Polabskych Slovanu // Ceskoslovensky casopis historicky. – Praga, 1955. – №4. – S.43–54.
3. *Гирич І.* "Народництво" та "державництво" в українській історіографії: проблема змістовного наповнення понять // Молода нація. Альманах. – 2000. – Вип.4. –

К., 2001. – С.5-30.

4. *Кроче Б.* Теория и история историографии / Пер. с итал. И.М.Заславской. – М., 1998. – С.173-183.

5. *Григорьева И.В.* Введение // Историография истории нового времени стран Европы и Америки / Под ред. И.П.Дементьева. – М., 1990. – С.199.

6. *Пытин А.Н.* Очерк биографии профессора А.А.Котляревского // Сборник Отделения русского языка и славистики. – СПб., 1895. – Т.50; Сочинения А.А.Котляревского. – Т.IV. – С.CXLIII.

7. Диссертация А.Котляревского на звание кандидата // Центральный державный историчний архів в м.Києві. – Ф.2223. – Спр.8.

8. Дело о прекращении секретного наблюдения за А.А.Котляревским // Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). – Ф.1282. – Оп.1. – Ед.хр.289.

9. Письмо А.Котляревского – А.Пыпину (Б.д.) // Отдел рукописей Российской Национальной Библиотеки. – Ф.621. – Ед.хр.441.

10. *Котляревский А.* О погребальных обычаях языческих славян. – М., 1868.

11. Див.: *Гануш И.* Отзыв о книге г.Котляревского “О погребальных обычаях языческих славян” // Отчет о присуждении наград графа Уварова 25 сентября 1869 года. – СПб., 1870. – С.240.

12. *Кочубинский А.А.* А.А.Котляревский // Итоги славянской и русской мифологии. – Одесса, 1882. – С.233-234.

13. О командировании за границу с ученой целью экстраординарного профессора русского языка и славянского языкознания А.А.Котляревского // РГИА. – Ф.733. – Оп.147. – Ед.хр.642. – Л.294.

14. *Котляревский А.* Древности юридического быта балтийских славян: Опыт сравнительного изучения славянского права. – Прага, 1874. – Ч.1.

15. Там же. – С.1.

16. *Ягич В.* История славянской филологии. – СПб., 1910. – С.557.

17. Диплом доктора славянской филологии // Институт русской литературы. – Ф.134. – Оп.4. – Ед.хр.179.

18. Представление историко-филологического факультета в Совет университета Св. Владимира от 29 ноября 1874 г. // Державний архів міста Києва. – Ф.16. – Оп.313. – С.183. – А.1, 6.

19. Там же. – С.4.

20. Там же. – С.2.

21. *Котляревский А.* Сказания об Оттоне Бамбергском в отношении славянской истории и древностей. – Прага, 1874.

22. Там же. – С.1, 5.

23. Там же. – С.5.

24. *Котляревский А.А.* Книга о древностях и истории поморских славян в XII в.: Сказание об Оттоне Бамбергском в отношении к славянской истории и древностей // Сочинения А.А.Котляревского. – Т.3. – СПб., 1891. – С.323.
25. Там же. – С.408.
26. *Котляревский А.А.* Сказания об Оттоне Бамбергском в отношении славянской истории и древностей. – Прага, 1874. – С.143-160.
27. *Котляревский А.А.* Об обычаях у славян при рождении дитяти до его возмужания // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца (далі – ЧИОНЛ). – 1879. – Кн.І. – С.290-292; *Його ж.* Очерк истории поединков у славянских племен // Там же. – 1888. – Кн.ІІ. – С.295-302, а також у кн.: *Котляревский А.А.* Сочинения. – Т.ІV. – С.640-643; *Його ж.* Очерк учено-литературной деятельности О.М.Бодянского // ЧИОНЛ. – 1879. – Кн.І. – С.295-302, а також у кн.: *Котляревский А.А.* Сочинения. – Т.ІІ. – С.432-443; *Його ж.* О трудах А.Н.Попова // ЧИОНЛ. – 1879. – Кн.І. – С.308-310.
28. *Фортинский Ф.Я.* Титмар Мерзебургский и его хроника. – СПб., 1872; *Гутнова Е.В.* Историография истории средних веков. – 2-е изд. – М., 1985. – С.307.
29. *Ясинский А. Ф.Я.* Фортинский как ученый и професор // ЧИОНЛ. – 1903. – Кн.17. – Кн.ІІ. – С.47-49.
30. *Фортинский Ф.Я.* Из Геттингена // Журнал Министерства народного просвещения. – 1875. – №11. – С.80-90; *Його ж.* Научно-историческая деятельность Георга Вайца // Университетские известия. – 1879. – №3, 4.
31. *Фортинский Ф.Я.* Приморские вендские города и их влияние на образование Ганзейского союза до 1370 г. // Университетские известия. – 1876. – №4, 5, 7-12 та окреме видання: К., 1877. – 416+II с.
32. Там же. – С.163-164.
33. Там же. – С.9.
34. Там же. – С.33, 26.
35. Там же. – С.17.
36. Там же. – С.41.
37. Там же. – С.42.
38. Там же. – С.327.
39. *Собестианский И.М.* Круговая порука у славян по древним памятникам законодательства. – 2-е изд. – Харьков, 1888.
40. *Його ж.* Учения о национальных особенностях характера и юридического быта древних славян. – Харьков, 1892.
41. *Лаптева Л.П.* Собестианский Иван Михайлович // Славяноведение в дореволюционной России: Библиографический словарь. – М., 1979. – С.311.

Резюме

В статье анализируются труды украинских историков второй половины XIX в., посвященные изучению полабо-балтийского славянства, наработки которых не были предметом специального изучения в историографии.